

Máté-Tóth András

Szegedi Tudományegyetem

Sebzett testek, sebzett identitás: Judith Butler testfilozófiája és Kelet-Közép-Európa kollektív identitása¹

A tanulmány központi kérdése az, hogy Judith Butler testfilozófiája tekinthető-e elméleti keretnek a kelet-közép-európai társadalmak társadalmi és vallási transzformációja mélyebb megértése számára. Először bemutatom Butler testfilozófiájának kulcsfogalmait, elsősorban a sebezhetőséget és a bizonytalanságot. Második lépésben pedig néhány kapcsolódási pontot térképezek fel Kelet- és Közép-Európa legfőbb regionális jellegzetességeivel, mint a nemzeti szuverenitás és a stabil kollektív identitás permanens igénye.

Ouverture

Judith Butler, a Berkeley University retorika és komparatiztika professzor asszonya, az egyik legismertebb, legvitatottabb és egyben legkeresettebb kortárs filozófus. Neve a feminista mozgalommal és a feminista elméletek filozófiai reflexiójával fonódott össze. Ennek révén vált világszerte ismertté és egyben számos kritika célpontjává is. Ebből a szempontból tekintve semmiképpen nem nevezhető ismeretlennek.

Magyar nyelven Butlerről kevesen írtak tanulmányt, bár két könyve is megjelent fordításban: a *Jelentős testek* (2005 [1993], fordította Barát Erzsébet és Sándor Bea) és *A problémás nem* (2008 [1999], fordította Berán Eszter). Míg 2000 előtt elsősorban a testet öltött társadalmi nem filozófiai megalapozása állt Butler tanulmányainak és előadásainak középpontjában, az ezredforduló után, véleményem szerint, filozófiai érdeklődése jelentős fordulatot vett: a háború, a veszteségek feldolgozása és a sérülékeny test értelmezése került írásainak homlokterébe. (Butler 2003; 2005; 2009) Bár ez a tematikai eltolódás a magyar nyelvű írásokban, a fordítások hiányában, még nem jelent meg,

¹ A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

esszémben azonban éppen ezekre az újabb butleri gondolatokra alapozom mondanivalómat.

Butlerre nem a feminizmussal kapcsolatos kutatások révén találtam rá, hanem a kelet-közép-európai társadalmi identitás vizsgálata során. A térség kollektív identitásának középpontjában, de legalábbis meghatározó faktorai között, felvetésem szerint, a sebzettség emlékezete áll. A Szűcs Jenő által Európa második történeti régiójának nevezett geográfiai és kulturális egységet elsősorban a nyugati és keleti hegemoniáknak való kiszolgáltatottság, az országhatárok bizonytalansága, a diktatúrák árnya, a kisebbségi lét hátrányai, a vallások, egyházak és másképp gondolkodók üldözése, s nem utolsósorban a genocidok (Holodomor, Auschwitz, Srebrenica) jellemzik.² A térség jelenkori folyamatainak elemzéséhez e dimenzió beható és árnyalt ismerete, véleményem szerint, nélkülözhetetlen.

Felvetésemet igyekeztem megalapozni, illetve beágyazni a jelentős kortárs filozófiai és szociológiai elméletekbe, s a szisztematikus szakirodalmi feltérképezés során találtam rá Judith Butler Adorno előadásaira, valamint a *Frames of War* (2009) című kötetére. Ezekben a szerző meggyőző alapossgal tematizálja az emberi test kiszolgáltatottságának és a testet körül vevő társadalmi közeg alapvető jelentőségét, amely meglepő egyértelműséggel járul hozzá a kelet-közép-európai térség kollektív identitásának kutatásához.³ Jelen tanulmányomban Butler testfilozófiai téziseit mutatom be, s ezek alkalmazhatóságát a térség kortárs diszkurzusfolyamatainak elemzése során.

Testfilozófia

Sebezhető test

Butler testfilozófiája abból az alapvető és egyetemes tényből indul ki, hogy minden megszülető lény csak bizonyos körülményekre utaltan képes

² Még részben feldolgozatlan, illetve folyamatosan kutatások tárgya a *Kočevski Rog* néven ismerté váló szlovén genocid, amely akár százezer ember halálát is követelte közvetlenül a II. világháború után (Kranjc 2013, Mojzes 2011).

³ E művek nyomán szisztematikusán is igyekeztem feldolgozni Butler témámra vonatkoztatható releváns állításait. Az említett összefüggést módomban állt két konferencián is megvitatni (a szegedi TNT Kutatócsoport 13. *Nyelv, Ideológia, Média* konferenciáján 2016. szeptember 30–október 1-én, illetve a kelet-közép-európai pasztorálteológusokat tömörítő *PosT-Netzwerk* konferenciáján České Budějovicen 2017. szeptember 4-6-án), s részét képezi megjelenés előtt álló könyvemnek is [*Vermundete kollektiv Identität. Freiheit und Populismus in Ost-Mittel-Europa* (Sebzett kollektív identitás. Szabadság és populizmus Kelet-Közép-Európában), 2018].

élni: a test táplálendő, védendő, melegen tartandó entitás. Az én-te kapcsolatokat meghatározó körülményeken túl (pl. mint az anya és csecsemő bensőséges viszonya) kifejezett jelentőséget tulajdonít a körülmények intézményi feltételrendszernek. A privát testviszonyok ebben a szemléletben egyben politikaiak is. A személyes ellátás és az ellátórendszerek nem választhatók szét egymástól, ha a test lehetőségeit és viszonyait vizsgáljuk. Butler számára a test elsősorban sebezhető test, hiszen a körülményeknek való kiszolgáltatottsága a test legalapvetőbb jellemzője. A 'minden feltétel rendelkezésre áll' csupán ideáltipikus alapeset, a valóság azonban minden testegyed számára a sebezhetőségben érhető tetten.

Testfilozófiájában Butler a test alapvető sebezhetősége és sebezhetősége mellett, s attól egyáltalán nem függetlenül, a testpolitika lényegi dimenzióit tematizálva olyan politikai történésekre építi reflexióját, mint az amerikai fogolytáborok, pl. Guantanamo. Ezek elemzése során megállapítja, hogy vannak testek, melyek láthatóan méltók a gyászra és vannak, melyek nem; vannak, amelyeket jelzett, míg másokat jeltelen sírba temetnek el. A közgondolkodás bizonyos politikai és egyéb logikák mentén az alapvetően sebezhető és sebezhetetlen testek között különbséget tesz. Az embertestek közötti fundamentális azonosságot felváltja alapvető különbségtételként az értékes és értéktelen testek közötti megkülönböztetés. A sebezhetőség és a megkülönböztetés butleri testfilozófiáját kissé részletesebben is érdemes szemügyre venni.

„A nőkhöz sokáig a sebezhetőség képzetét társították” (Butler 2014, 99) — ezzel a felvetéssel kezdi Butler 2014-ben írt tanulmányát a testi sebezhetőségről, együttműködésről és az utcai politizálásról. Az emberi testek az utcán — a tanulmányban filozófiai elemzését olvashatjuk az utcai demonstrációk jelentőségének — bizonyos értelemben jelképezik és összegzik azt, amit Butler az emberi testről gondol (Butler 2014, 99).

Testről a nemiség diszkurzusa felől

Butler filozófiájának első állomásától kezdve a test értelmezés központi helyet foglal el. Első könyve (*Gender Trouble*), majd azt követően az erre érkezett kritikák inspirálta második könyve (*Bodies that Matter*) a test dekonstrukciójával és értelmezésével foglalkozik, kifejezetten a biológiai és a társadalmi nem szabatos megkülönböztetésének céljából. E megközelítésben az egyik kulcsfogalom a materialitás. Az anyag Butler számára nem valami állandó és másra vissza nem vezethető egység, hanem történés, melyet az adott hatalmi diszkurzus szabályoz. A nem ebben az értelemben anyag, és ebben az értelemben tárgyalandó kritikai dinamikával.

Ez a felfogás diametrikusan szemben áll a gender-filozófiát érő folyamatos kritikával, mely azt a gender studies-nek tulajdonított feltételezést kritizálja, miszerint az ember a biológiai, illetve társadalmi nemét maga dönthetné el, illetve választhatná meg, annak mintájára, ahogyan reggel kiválasztja, hogy melyik ruháját ölti magára. A *Routledge Queer Studies Reader* szerint „a gender performativitás félreértése az, hogy a gender döntés, szerep vagy konstrukció, [...] mintha önmagában létezne a gender előtti valaki, aki belép a gender gardrójába és szabadon eldönti, milyen nemet választ a mai napra” (Hall and Jagose 2012, 22). Ez a kritika Butler megközelítésének éppen a lényegét téveszti szem elől, s paradox módon éppen, hogy alátámasztja a szerző álláspontját, miszerint a nem társadalmi (hatalmi) diszkurzus eredménye. Nem az a kérdés ugyanis, hogy a biológiai nem önmagában, az embertől függetlenített állandóságában micsoda, hanem az, hogy a mindenkori ember számára mit jelent. S ez a jelentés keresés és -adás az a dinamika, amely révén a nemről valamilyen módon szó van.

A test tárgyalásában Butler számára egy másik kulcsfontosságú kifejezés a „gender performativitás” (Butler 1993, X.), melyet folyamatosan fejlesztett, s az idők során különböző módokon fejtett ki. A kifejezés tartalma egy kaskai momentumra vezethető vissza, amint a főhős ül a törvény előtt és várja az ítéletet. A gender performativitás kifejezés azt a diszkurzív viszonyrendszert jelenti, amely során a nem meghatározódik, s a legkülönbözőbb nyelvi és rituális játékokkal jelentőség tulajdonítódik neki. Az anyag és a performativitás Butler filozófiájában ugyanannak a gondolatnak kifejtését szolgálja. Kezdeti műveiben ezek a fogalmi felbontások és értelmezések elsősorban a nemi határsértésekre való filozófiai reflexiót szolgálták. A későbbi művei ismeretében pedig láthatjuk, hogy előkészítették testfilozófiájának mélyebb és egyetemesebb megalapozását.

A test sebezhetőségéről

Butler számára az emberi test elsősorban nem az individuum biológiai megnyilatkozása, hanem számos hálózat találkozási pontja. A test mindenek előtt politikai természetű valóság és nem privát. A test csak relációkban érthető meg és csak relációkban képes létezni (Butler 2014, 102).

A test sebezhető, s ez a jellegzetessége alapvető, vagyis nem csupán esetleges vagy akcidentális. A test viszonyokban való létének centrumát, lényegét fejezi ki a sebezhetőség, illetve a sebeztség. A test nem valamiféle automatizált gyártási folyamatként kerül a világba, s nem önerejéből képes életben maradni és fejlődni. Nem képes önmagát táplálni, semmilyen értelemben nem képes önmagáról gondoskodni. A test kölcsönösen függő viszonyrendszer alapján fogható fel megfelelő módon, a rá vonatkozó

viszonyok összességét Butler emberi körülményeknek nevezi, a Hannah Arendtől kölcsönzött *human conditions* fogalom nyomán. Ezek a körülmények maguk is sebezhetőek. A körülmények, olyan feltételek, melyek részben rendelkezésre állnak, részben pedig hiányoznak. A feltételek szabják meg, hogy a gyermek életben marad-e, s fejlődése milyen ívet írhat le. Mai világunk egyre növekvő mértékben azzal jellemezhető, hogy a megszületett ember számára nem állnak rendelkezésre kellő feltételek, melyek között kiteljesedhetne. Az emberiség nagyobb fele él, illetve hal meg olyan viszonyok között, melyek közös jellemzője a test ellenőrzése, bántalmazása, szélsőséges esetben áruba bocsájtása vagy elpusztítása (Butler 2014, 103).

Az emberi testet lehetővé tevő kondíciók tehát jellemzően hiányoznak vagy hiányosan vannak jelen. E hiány, illetve a hiányos körülményekből adódó test-állapotok és test-viszonyok megjelölésére Butler a *precarity* kifejezést használja (V. ö. Butler 2009, 33). S azok közösségét, akik elsődlegesen ilyen körülmények által félmjelzett populációhoz tartoznak, a *precariat* nyelvi leleménnyel jelöli meg, amelyben előcseng a *proletariat* fogalma (Butler 2014, 100).

A bizonytalanság (*precarity*), mint általánosított kondíció a test alapvető függőségét tételező elméletben gyökeredzik, s a fenntartott és fenntartható világ kondíciói között létezik. A megfelelés – végső soron a megfeleltethetőség – a fenntartandó és az egyénnel szemben álló világra adott affektív válaszban lokalizálódik. (Butler 2009, 34)

Butler tehát a kölcsönös függést, az összetartozást és különállást egyidejűleg állítja, nem utolsó sorban a vállaltan dekonstruktivista felfogásának megfelelően. A test egyszerre szorul rá a körülményekre, amely nélkül képtelen az életre, és egyszerre áll szemben ezekkel a körülményekkel. Butler egyaránt igyekszik elkerülni a determinizmus és az individualizmus álláspontjait. Az ún. Adorno-előadásában újra és újra visszatért egy fogalom, amely révén úgy próbált meg a testből kiindulva gondolkodni, hogy a körülményeket jelentő világ felől is meghatározta, s erre a *kitettség* (*exposure*) kifejezést használta. Az ember ebben a világban úgy él, hogy egyben ki is van rekesztve ebből a világból, miközben ugyanakkor alapvetően függ is tőle (Butler 2009, 34).

Háborúk és nacionalizmus

A test társadalmi vonatkozása, s pusztán ennek alapján is alapvető lényegéhez tartozik a sebezhetőség. Csak akkor vagyunk képesek megfelelően válaszolni a mivoltunkat feszegető kérdésre, ha figyelembe vesszük, mit is jelent a „mi.” A politikai, vallási és média feltételek határoznak arról, kinek az

élete élet és kié nem-élet. Mindenek előtt a háborúk során válik világossá — Butler az USA Irakban és Afganisztánban vívott háborúira gondol —, hogy vannak emberi testek, melyeket meg kell védeni, mert méltónak találtnak rá, míg más testeket nem kell megvédeni, ezek nem-testekké minősítődnék, melyek kiszolgáltatathatók az erőszak bármilyen formájának és intenzitásának. A velük szemben elkövetett brutalitások erkölcsileg megengedettek, s ez csak akkor lehetséges, ha előtte a diszkurzus megfosztja őket a teljes értékű ember-mivolttól. A „mi” és az „ők” közötti határ természetesen átjárható, amennyiben a diszkurzus időlegesen felfüggeszti, illetve fellazítja az ember-mivolt elismerésének szigorát.

Az emberi testek alapvető közössége és egymásban létezése azt is jelenti, hogy az emberi identitás részben kívül esik az adott ember-testen, a „másik”-ban is fennáll, ezért mindaz, ami ezzel a másikkal történik, értelemszerűen a sajátjal is történik. Amennyiben a másik test, amellyel szétválaszthatatlan hálózatba fontan létezik a saját test, sérelmeknek van kitéve, akkor ez nem hagyja érintetlenül a hálózatba font többi testet sem. A nacionalizmus ebben az értelemben az egyik olyan eszköz, amely olyan képet fest és erősít, ahol az „én” szűkített értelemben tárgyaldódik. A nacionalista diszkurzus a mindenkori „másiknak” olyan tulajdonságokat juttat, amelyek révén azok a határon túlra kerülnek, s mint ‘odaátiak’ nem teljes értékű emberek, akár egyáltalán nem azok. Ez a diszkurzus teszi lehetővé a legmodernebb korban is a háborút vagy egyéb másokkal szembeni erőszakos cselekedeteket, mert az ember-mivolttól való megfosztás felment az erkölcsi önkritika alól. Az ilyen politikai logika dekonstruálja az eredetileg azonos státuszú embert, és úgy beszél a testekről, mintha azok valóban elkülöníthetőek lennének egymástól. Ezt az eljárást, illetve jelenséget Butler antropológiai szkizmának nevezi, az emberiség alapvetően összetartozó hálóján esett szakadásnak (Butler 2009).

Tovább mélyítve a kitétség fogalmát, Butler a következő rétegeket, illetve árnyalatokat különbözteti meg. Létezik (1) a nem-elbeszélhető kitétség, amelyből egyediségem fakad, (2) léteznek behozhatatlan primér kapcsolatok, melyek maradandó és ismétlődő nyomot hagynak élettörténetemben, következésképpen (3) létezik egy történet, amely számomra részben áttekinthetetlennek tűnik. S végül (4) léteznek normák, melyek számomra lehetővé teszik önmagam elbeszélését, amelynek én magam vagyok a szerzője, és legalább abban a pillanatban, amikor megkísérlek érvényt szerezni történetem egyediségének, helyettesíthetővé tesznek. Ez utóbbi nyelvi megfosztottságot felerősíti az a tény, hogy kapcsolódási lehetőséget biztosítok magamhoz valaki másnak oly módon, hogy e kapcsolódás narratív struktúráját helyettesíti (5) a címzés struktúrája, amelyben megvalósul (Butler 2003, 55).

Amint fentebb már röviden említettem, Butler testfilozófiájának lényeges fogalma a kitettség (*exposure*), melynek kifejtése során Adorno, Levinas és Adriana Cavarero pozícióihoz kapcsolódik. A test ebben a megközelítésben bizonyos értelemben metaforává válik, diszkurzív fogalommá, amely alkalmat ad az embernek átfogó tárgyalására, anélkül, hogy az individualizmus szemléletmódjába zártan kellene gondolkodnunk. Az ember sebzettségében és egyediségében szükségképpen kiszolgáltatott, ki van téve egymásnak és a körülményeiknek. Ugyanakkor ebben a mivoltában helyettesíthetetlen és pótolhatatlan, mert kitettsége valóban az övé, amely révén önmagasága megvalósul. Ez a lényegi státus minden emberre érvényes, vagyis mások egyedisége is kiszolgáltatott az énnel, ami nem jelent azonosságot, de azt igen, hogy különbözőségében össze van kötve a másikkal, a másokkal (Butler 2003).

A butleri *exposure*-t a német kiadás az *ausgesetzt* szóval adja vissza, amely tükörfordítása az eredetinek. Ugyanakkor az *ausgesetzt* szó alapjául szolgáló igéből (*aussetzen*) képezi a német az *Aussatz*, *Aussätzige* főneveket, melyek kiütést, illetve leprást jelentenek. A butleri gondolatot, a test kettős meghatározottságát – a másokra utaltságot, s ugyanakkor a különállást – remekül képes megjeleníteni a német fordítás szójátékának magyar megfelelője, a kiütés és kiütöttség, képileg a leprás visszataszító volta és ezzel párhuzamosan a rászorultsága: testén a sebek és létezése, mint a társadalom sebe. Ennek nyomán asszociálódhat a bibliai motívum, amikor Jézus a leprást a maga kivettségében elfogadja, vagy amikor Assisi Szent Ferenc akkor éli át legjelentősebb istenélményét, amikor a leprást átöleli, vagy amikor a 12. századi Alberich, aki a leprás lábvizébe mossa arcát, majd iszik belőle, mert ezzel véli Krisztus imitálni. Hasonlót jegyeztek fel a korai ferences misztikától, Foligno Angeláról (McGinn 2016, 339).

E hagyománynak a butleri felvetés vonatkozásában azért lehet jelentősége, mert benne egyrészt a kitaszítottság, szemben állás, csökkent értékű embermivolt jelenik meg, másrészt a feltétel nélküli elfogadás, a kiszolgáltatottság, ápolás és egyenértékűség (Butler 2003). Butler az erőszakról, kiemelten a háborúról írt tanulmányaiban azokat a körülményeket (*condition*) elemzi, melyek feltétlen szerepet játszanak a test fennmaradásában, illetve elpusztulásában. Kiemelt hangsúlyt ad annak a belátásnak, hogy a szisztematikus erőszakkal mindig együtt jár a másik ember embervoltának leértékelése, annak, milyen módokon használják fel a szemben álló felek a test, vele a szexualitás kiszolgáltatottságát. Amint már említettem, az amerikai fogolytáborok és az iraki háború képezik elsődleges mintáját, melyek elemzése mentén kifejti és építi testfilozófiájának gondolatmeneteit (Butler 2009).

Butler a *Frames of War* című kötetében az erőszak módozatainak filozófiai reflexióval foglalkozik, s arra keres választ, hogy a háború és az

erőszak összefüggésében milyen testre és sebezhetőségre vonatkozó gondolkodás tárható fel. A kötet öt, egymással összefüggő esszét tartalmaz, melyeket a szerző 2004–2008 között publikált, s melyek közös jellemzője, hogy háborús tapasztalatokat tematizálnak. A tanulmányok mindegyike azt a kérdést taglalja, milyen módon keletkezik a test diszkurzusa a politikai és vallási térben, milyen logikák és milyen magalapozású etikák szabályozzák a testről való gondolkodást. Butler számára, miközben a fenti értelemben vett kitett test a legfőbb témája, ez a test egyben diszkurzusok ütközőpontja is. Csak ennek a dimenzióknak figyelembe vételével lehetséges a test, sebezhetőség, erőszak és háború összefüggésrendszerének adekvát értelmezése. A kérdés tehát, hogy milyen logikák húzódnak meg a nacionalizmusok és a különböző teológiai koncepciók mögött, melyek lehetővé teszik az erőszakkal kapcsolatos döntések mérlegelését (Butler 2009).

Testek a médiában — testek a politikában

A gyász közösségi feldolgozását általában felháborodás kíséri, a felháborodás pedig hihetetlen politikai muníciót jelent. Butler számos esetet sorol fel, melyek a test média-beli bemutatásával törekedtek befolyásolni a háborúval, erőszakkal és nacionalizmussal kapcsolatos affektivitást. Amikor az Abu Ghraib fogolytáborban megkínzott és megölt jellemzően muszlim foglyok fotóit mutatták az amerikai tv csatornákon, akkor a konzervatív, háború-párti politikusok mindent elkövettek, hogy a képek valóságát megkérdőjelezzék. Erre a legeredményesebb eszköznek az mutatkozott, ha a képek készítőit és nyilvánosságra hozóit idegeneknek és idegen érdekeket szolgálóknak mutatják be. Úgy kommentálták az eseteket, hogy akik ezeket a képeket nyilvánosságra hozták, azok nem-amerikaiak és nem-amerikai érzelműek. Ezzel a retorikai fogással próbálták ellensúlyozni azt az általános megdöbbenést, hogy az amerikai hadsereg egy sor nemzetközi törvényt és egyezményt sértett meg a foglyokkal való szörnyű bánásmód során. A nemzeti büszkeségen esett sérelmet a leleplezők diszkreditálásával kezelte az akkori politika. Nem arra fókuszáltak, hogy mi történt azokkal a foglyokkal, hanem arra, hogy mi történt az amerikai nemzeti érdekekkel és büszkeséggel. Ez az azóta elhíresült eset, számos további mellett, jól érzékelteti, hogy az amerikai test és az iraki, illetve afganisztáni test között a nemzeti érdek és érzés fenntartása tesz különbséget, az egyiket értékesnek és védendőnek, a másikat értéktelennek és elpusztítandónak kategorizálva.

A kínzásokat a civilizáció barbarizmus elleni küzdelme nevében követték el, miközben láthatjuk, hogy az itt-nevezett civilizáció egy olyan vitatható szekuláris politika része, amely semmivel sem felvilágosultabb vagy

kritikusabb, mint a legrosszabb dogmatikus és restriktív vallás. Valójában az ilyen értelemben vett civilizáció és az ilyen értelemben vett vallás közötti összefüggés sokkal alapvetőbb annál, mint általában gondoljuk. (Butler 2009, 132)

Miért háborodunk fel az öngyilkos merénylő tette miatt és miért nem az államilag irányított terror miatt? Butler kifejti, hogy nyilvánvalóan semmiképpen sem akarja azonosítani a két cselekedetet, csupán fel akarja hívni a figyelmet arra a perspektívára, ami akkor nyílik meg, ha a testek alapvető egyenlőségére alapvetően egyenlő testekre koncentrálnak. Aszerint érzünk és ítélünk, ahogyan a gondolkodásunk kondíciói diktálják, s e kondíciók jelentősen eltérnek egymástól. Miközben ezek a háborús események és következményei azt is bizonyítják, hogy az emberiség összes teste szoros egymás mellett élésben áll, s ebből az egymástól való kölcsönös függésből fakad az elméleti és gyakorlati kötelezettség, hogy kritikával kérdezzünk rá a saját és a másik testére vonatkozó gondolati konstrukcióinkra.

A vallásról

A modern, liberális gondolkodás a vallás privatizációjának prókátora. Erre az egyik plasztikus magyarázat, hogy a II. világháborút követően, amelyben a vallási dimenzió jelentős szerepet játszott a nemzeti dimenzió erősítőjeként, a vallást a következő háború megelőzésének érdekében ki kellett szorítani a nyilvánosságból és a nagy társadalmi intézményekből. Butler érzékeli, hogy a vallásnak ismét diszkurzus-alakító szerep jut, amelyre figyelemmel kell lenni.

A szekuláris elit törekvése arra, hogy kizárja a vallást a politikai szférából, alighanem bizonyos osztályprivilegiumokból fakad és abból a vakságból, amely nem képes meglátni, hogy a vallási hálózatok milyen támogatást nyújtanak a sebezhető populációknak. (Butler 2009, 145)

Kifejezetten az iszlámra vonatkozóan fontos manapság tudatosítani, hogy azok a jellemzők, melyeket a publikus diszkurzusban az iszlámra mint vallásra vagy mint kultúrára érvényesítenek, azok elsősorban nem az iszlám megfigyeléséből nyerik legitimitásukat, hanem azokból az érdekekből, melyek a nem-iszlámnak tekintett és konstruált másokkal szemben önmagukat elkülöníteni akarják. Ezért barbár, elmaradott, terrorista és primitív az iszlám politikai képe, mert ezzel ellentételezve stabilizálható a saját kép, mint művelt, modern, békeszerető és fejlett (Butler 2009, 39).

Amikor Butler vallásról ír, akkor elsősorban nem a tételes vallást érti rajta, hanem a kultúra egy területét, amely részben meghatározza az ember

cselekvését, részben a politikai diszkurzus hatékony eleme. A testfilozófia tematikával azáltal kapcsolódik össze a vallás, hogy a test kulturális és politikai kondícióinak befolyásoló tényezője. Butler vallásfogalma részben Clifford Geertz-re vezethető vissza, aki a vallást igen tág, funkcionális értelemben, kulturális rendszerként definiálta (Geertz 2001). Peter L. Berger a vallásszociológia idén elhunyt doyenje pedig ehhez a geerzti felfogáshoz közeli értelemben beszélt „mágikus mátrixról”, amely a kollektív gondolkodás mélyrétegeiben meghúzódó egyfajta mintázat, ami a világban való eligazodást és a folyamatok számára történő értelemadást biztosítja (Máté-Tóth 2014). Butler a vallásról tárgyalva nem végez el ilyen mély elemzéseket, ez nem is témája, de azt mindenképpen megjegyzi, hogy a vallás és a szekularitás közötti szigorú megkülönböztetés felszínes és nem alkalmas a kortárs folyamatok a leírására. Ebben nem utolsó sorban Talal Asad szekularizációs elméletre vonatkozó kritikájára támaszkodik (Asad 2003).

Amennyiben a vallás értékek kifejezésének kulcsfontosságú mátrixa, s ha sokan a globális viszonyok között a vallást tekintik gondolkodásuk kalauzának, akkor politikai hibát követnénk el, ha mellőzni akarnánk a vallást mindennemű területről. Tudván, hogy a vallás nem egyszerűen hitek és dogmák gyűjteménye, hanem a személy alakulásának mátrixa, melynek kimenetele eleve nem látható, s amely teret ad különböző értékek kinyilvánítására, megvitatására és elutasítására is. (Butler 2009, 122)

A vallás tehát két szempontból is jelentős lehet, az egyik maga a vallás, mint történelmi hagyomány és orientációs mátrix. Egy további értelemben azonban, amelyre Butler csupán implicite látszik utalni, a vallási jellegű hozzáállás és politika, amely ugyan nem kötődik egyik tételes valláshoz sem, ugyanakkor a vallási elfogultság és gyűlölet hagyománymodelljéhez hasonló módon gondolkodik és vagy cselekszik.

Kelet-Közép-Európa értelmezés

Üldözöttség

Az üldözöttség történése felveti az üldözött felelősségének kérdését is. Nem abban az értelemben, mintha az üldözöttségért maga az üldözött lenne felelős. Éppen ellenkezőleg az üldözöttség létünknek abba a régiójába vezet bele, amely radikálisan nem akart, paradox módon saját létemnek abba a szakaszába, amikor még nem voltam „magam,” s az üldözöttség belőlem tárgyat alakított ki. Ebben az értelemben használja Lévinas az én (*je*) helyett az engem-et (*moi*) (Butler 2003, 74).

Dekonstrukció

Butler testfilozófiájának alapvető módszere és elméleti feltétele a Derridára visszavezethető dekonstrukció. Ennek az eljárásnak az a lényege, hogy az adott fogalom vagy viszony pozíciójára kérdezzük rá, arra, hogy milyen gondolkodási hagyományok és milyen társadalmi és politikai erőviszonyok határozzák meg a róla való gondolkodást. Legegyszerűbben szólva azt mondhatjuk, a magától értődő fogalmakat elbizonytalanítjuk, hogy egyértelműségük paravánja mögött észrevehessük azokat a kérdéseket és megközelítéseket, melyekre az adott fogalom a maga egyértelműségével választ ad, valamelyest lezárva a gondolat és a tapasztalat önkifejezésének törekvését.

Amit Butler a test vonatkozásában elvégez, azt a kelet-közép-európai társadalmak, országok, államok jelen helyzetével szintén el lehet végezni. Mindazokra a magától értetődő tudáselemekre, melyek a régió társadalmi és kulturális egységeinek identitását meghatározzák, és ebben a folyamatos önmeghatározásban jelentős szerepet játszanak, a mélyebb megértés érdekében rá kell kérdezni, fel kell ezeket bontani, alá kell vetni a dekonstrukciós eljárásnak. Ez a megközelítés egyrészt elbizonytalanítólag hat, mert mindazok, akik az egyértelmű és leszögezett értelemadásban találják meg identitásuk számára az orientációs bizonyosságot, hirtelen elveszettek és kiszolgáltatottnak érezhetik magukat. A régió országaira a nagyjából 25 évvel ezelőtti politikai rendszerváltás, majd a világhálóra való kapcsolódás információs váltása következtében eleve hatalmas teher és feladat nehezedik. A monolitikus és egyirányúsított diktatúra után a fogalmakat újra kell definiálni, a cselekvéshez új egyértelműségeket találni, s meg kell küzdeni az elrejtett múlt felbukkanó rémeivel. Ebben a régiót általánosan és alapvetően meghatározó diszkurzusközegben a dekonstrukció alapvetően zajlik, ám éppen azokra a fogalmakra nézve nem tekinthető lezártnak, melyek az új rendet megalapozni, az új viszonyokat stabilizálni és az új határokat meghúzni igyekeznek. Másrészt a dekonstrukció eljárása felszabadítólag is hat, mert a kialakult, illetve a múltból előhozva újra érvényesített egyértelműségeket és elhatárolódásokat ismét vitathatóvá teszi. Az egymással szemben állított feleket egymás erőterében új öndefiníciós kísérletekre hívja meg.

Testek közössége

Butler testfilozófiájának alapállása a testek egymásra utaltsága, amely a testnek nem véletlenszerű jellegzetessége, hanem a legalapvetőbb ismérve. Ezzel párhuzamosan a régió kulturális és politikai egységei is tárgyalhatók a maguk alapvető egymásra utaltságában, szemben az egymástól alapvetően

független kollektívumok logikájával. Egyfajta történelmi és alkotmányjogi megközelítés alapján természetesen nem vitatható, hogy a régió országai autonóm köztársaságok, melyek saját parlamenttel és egyéb demokratikus és közjogi kellékekkel jogosultak saját bel- és külügyeik szabad intézésére. Ugyanakkor ezzel a szabadsággal és önállósággal párhuzamosan a régióban egy további belátásokra alapuló szemléletváltásra is szükség van, az egyes országok közötti történelmi feszültségek és ellenségességek lebontására. Ha az emberi test alapvetően testek közösségébe tartozóan képes csak élni, akkor a régió országai is csak egymás közösségében képesek erre. Méghozzá nem pusztán szemléleti okokból, hanem a legkomolyabb gazdasági, pénzügyi, hadi és további okokból még inkább. Amit Butler többek között Lévinas „másik” fogalmának elemzésekor kifejt, miszerint az ember akaratlanul megszólított, a másikkal nem-szándékoltan is alapvető viszonyban álló lény, az igaz a térség országaira, népeire és különböző érdekcsoportjaira is (Butler 2003, 120). Az egyes országok és kisebb közösségek a *nem választott másik* közelségében és közösségében élnek. Ez az alapállás és ennek érvényesítése a régió folyamatainak elemzésekor bizonyos értelemben új és eredeti megközelítést tesz lehetővé.

Biztonsági kondíciók

A testek életét és együtt élését a körülmények teszik lehetővé és határozzák meg, melyeket Butler a kondíciók összefoglaló kifejezéssel jelöl meg. A régió társadalmi történetében a folyamatos kiszolgáltatottság, az idegen uralmak befolyása, a kisebbségi jogoktól való megfosztottság, az államhatárok ingatagsága, a kikényszerített lakosságcsere, a munkatáborok és más deportációk gyakorisága és mintegy a traumatikus történelmi események tömegének csúcsa, a genocidok emlékeit hordozzák magában. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ezeknek a történelmi traumáknak hosszú időn át való, intenzív jelenléte fémjelzi elsősorban a régiót, s felelős számos regionális jellegzetesség és kulturális szokás kialakulásáért. Ahhoz, hogy ezek a társadalmak egyrészt megbirkózzanak saját múltjukkal, másrészt az elmúlt évtizedek mélyreható kikényszerített változásai okozta bizonytalanságaikkal, ahhoz megfelelő biztonsági feltételekre van szükség. Ezek elsősorban nemzetközi egyezményekben és diplomáciai megállapodásokban és a nagy nyugat-európai országok megfelelő régióismeretre alapuló támogatásában mutatkoz(hat)nak meg. Európát már Szűcs Jenő (1983) és nyomdokain számosan mások több történelmi régióra osztva tárgyalták, s a középkori alaphelyzet értelmezési relevanciáját a legújabb korig menően meggyőzően igazolták. A többlépcsős Európa vagy a *multiple modernity* elmélet (Eisenstadt

2002) is olyan megközelítések, amelyek a régió sajátos viszonyainak megértését és értő menedzselését lehetővé teszik.

Befejezésül álljon itt egy összefoglalás Judith Butler, fentebb már tárgyalt performativitás elméletéről, amely kifejezi azt az irányt, amely nyomán testfilozófiáját a kelet-közép-európai régió kollektív identitásának elemzésére próbálom alkalmazni. Ha az idézetben a nemi szerep kifejezést a kollektív identitás kifejezésre cseréljük, akkor az első mondat így hangzik:

A kollektív identitás megalkotásának performatív aspektusa azt jelenti, hogy a kollektív identitások szigorú szabályokat követő citálásával hozzuk létre a meghatározott kollektív identitásnak megfelelő identitást. (Butler 2003, 120)

Butler a performativitáson azt a nyelvi eseményt érti, amely során a test valójában valamivé válik, s ez egyfajta rituális folyamat (Victor Turneri értelemben) révén történik. A régió társadalmi a sebzett történetükre emlékezve sebzett identitás révén azonosítják magukat és erre a kollektív identitásra építik fel életstratégiájukat, politikájukat, s ennek tükröződése segíthet megérteni számos, kifejezetten erre a régióra vonatkozó jellegzetesség végső okát. Másutt már többször sikerült kifejtennem — ld. ifj. Feleky Gábor kollégámmal írt tanulmányokban, valamint a *Vallásnézet* című könyvemben — hogy a régióban a köztéri performanszok, melyek a nemzeti szimbólumok újbóli intronizációival telítettek, életbevágóan súlyos kollektív identitás építés és megerősítés színterei; s így, bizonyos mértékben, a Robert Bellah által leírt civil valláshoz hasonlítanak (Máté-Tóth et al. 2014; Máté-Tóth és Feleky 2009).

Bár a nemiség performativitása Butlernál nem kapcsolódik össze olyan szorosán a más műveiben szereplő sebzettség és prekaritás elméletekkel, ha 2000 után írt műveinek egészére próbálunk tekinteni, akkor ezek az összefüggések centrálisnak tűnhetnek. S éppen ezért kifejezetten alkalmasak arra, hogy a kelet-közép-európai régió önértelmezésében szereplő sebzettség dimenziót árnyaltabban és mélyebben értelmezhessek.

Felhasznált irodalom

- Asad, Talal. 2003. *Formations of the secular. Christianity, Islam, modernity*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Butler, Judith. 1993. *Bodies that Matter. On the Discursive Limits of „Sex”*. New York, London: Routledge.
- . 2003. Kritik der ethischen Gewalt. Adorno-Vorlesungen 2002. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- 2009. *Frames of War. When is Life Grievable?* London: Verso.
- 2014. „Bodily Vulnerability, Coalitions, and Street Politics.” *Critical Studies* 37 (1): 99–119.
- Eisenstadt, S. N. 2002. *Multiple Modernities*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.
- Geertz, Clifford. 2001. *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások* Ford. Niedermüller Péter, Andor Eszter. Budapest: Osiris.
- Hall, Donald E. and Annamarie Jagose. 2012. *The Routledge Queer Studies Reader*. New York: Taylor & Francis.
- Máté-Tóth András. 2014. *Vallásnézet*. Kolozsvár: Korunk–Komp-Press.
- 2014. “Mitikus mátrix.” In Pusztai Gabriella és Lukács Ágnes (szerk.) *Közösségteremtők*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 113–120.
- Máté-Tóth András és Feleky Gábor Attila. 2009. “Civil Religion in Central and Eastern Europe: An Application of an American Model.” *Americana: E-Journal Of American Studies In Hungary* 3: 53.
- Máté-Tóth András, Feleky Gábor Attila, Barna Gábor és Povedák István. 2014. “Ritual Dimensions of Civil Religion.” *Politics, Feasts, Festivals*. Szeged: SZTE, BTK, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. 65–72.
- McGinn, Bernard. 2016. *Die Mystik im Abendland. Band 5: Vielfalt*. Freiburg, Basel, Wien: Herder.
- Szűcs, Jenő. 1981. „Vázlat Európa három történeti régiójáról.” *Történelmi szemle* 24. (3): 313.